

ТИПСКИ ПРОЈЕКТИ ИЛИ НАРОДНО ГРАДИТЕЉСТВО: СТАНОВАЊЕ У БАНАТСКИМ СЕЛИМА ОД 18. ДО СРЕДИНЕ 20. ВЕКА

UDC: 728.3(497.113 Banat)“17/19”
DOI: 10.5937/FRG2502066S

STANDARDISED DESIGNS OR VERNACULAR ARCHITECTURE:
HOUSING IN BANAT VILLAGES FROM THE 18th TO THE
MID-20th CENTURY

Оригинални научни рад (примљен: новембар 2025, прихваћен: децембар 2025)

Марија Силађи*, Аница Драганић**

Сажетак

Тема рада је становање у селима Баната, који данас припада Републици Србији, као и типски пројекти сеоских кућа од 18. до средине 20. века. Рад смешта анализирани типске пројекте у шири историјски и друштвени контекст и указује на њихове облике појављивања и промене под утицајем различитих политичких, културних, верских и других фактора. Циљ истраживања је да се утврди на који начин је друштвени контекст утицао на ове пројекте, шта је у одређеним периодима било од приоритетног значаја за друштво, а шта маргинално, као и на који начин су опште државне инструкције биле примењиване на нивоу сеоских насеља и самих сеоских домаћинстава. Рад, такође, коришћењем историјског метода и поступка анализе и синтезе настоји да одреди где се може повући граница између објеката реализованих на основу типских пројеката и оних који припадају домену народне архитектуре. Полази се од претпоставке да су, упркос постојању типских планова, идентитет и традиције становништва које је насељавало овај простор имали снажан утицај на обликовање стамбених објеката.

Кључне речи: типски пројекти, Банат, народно градитељство, друштвени утицаји.

* Др Марија Силађи, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Факултет техничких наука, Нови Сад, Србија, maria_siladji@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7131-2288

** Др Аница Драганић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Факултет техничких наука, Нови Сад, Србија, draganic@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3520-7058

Abstract

The subject of this study is housing in the villages of Banat, a region that today belongs to the Republic of Serbia, as well as the standardised (type) plans of rural houses from the 18th century to the mid-20th century. The paper situates the analysed type designs within a broader historical and social context, highlighting their forms of appearance and the ways in which they changed under the influence of various political, cultural, religious, and other factors. The aim of the research is to determine how the social context shaped these designs, what was of primary importance for society in specific historical periods and what was less significant, and how general state instructions were reflected at the level of rural settlements and individual rural households. Furthermore, by applying historical methodology and the methods of analysis and synthesis, the study seeks to identify the boundary between buildings constructed according to type plans and those belonging to the domain of vernacular architecture. It is assumed that, despite the existence of standardised designs, the identity and traditions of the populations inhabiting the region exerted a considerable influence on the formation and transformation of rural dwellings.

Keywords: standardised designs, Banat, vernacular architecture, social influences.

Увод

Примена типских пројеката није новијег датума, они су се успешно примењивали још у античком периоду, како на нивоу планирања насеља тако и у пројектовању објеката. Основни разлог њихове примене била је могућност лакше контроле – односно тежња да владајуће структуре на једноставан и прегледан начин сагледају активности становништва, функционисање насеља и свакодневицу домаћинства. Поред тога, значајну улогу имали су и економичност и брзина градње. Ови принципи су током векова остали готово непромењени и, независно од географског контекста, задржали су своју применљивост.

Рад се бави анализом типских пројеката примењиваних у банатским селима – подручју које је у анализираном периоду од 18. до средине 20. века било део више различитих управних целина.¹ Појава типских пројеката, односно потреба за реорганизацијом и поновним планирањем, најчешће је била условљена значајним прекидима у континуитету живота локалног становништва, углавном као после-

дица друштвених или природних катастрофа. Ова појава јасно се уочава и на подручју Баната. Стога се у раду посебно разматрају периоди означени кључним историјским догађајима, будући да су друштвене промене и смене власти производиле различите захтеве и критеријуме за израду типских решења.

Први анализирани период обухвата године од 1718. до 1918, најдужи временски оквир, који се, упркос могућности унутрашње поделе на више мањих целина, одликује релативном доследношћу у примењеним принципима. Наиме, услед турске владавине и последица аустријско-турских ратова, подручје је почетком 18. века било готово потпуно опустело, што је представљало друштвену катастрофу која је иницирала обимну колонизацију, а тиме и израду првих типских пројеката. Природни услови су такође утицали на овај процес, јер је запуштени простор у великој мери био претворен у мочвару.

Први светски рат означио је почетак нове етапе у развоју типских пројеката. Иако су промене у овом периоду текле споро, реализована решења и даље су у великој мери почивала на наслеђу претходног века.

Типски пројекти насеља и кућа у насељима насталим од 18. века до Првог светског рата

Банат је поновно колонизиран након Пожарачког мира 1718. године, када је примарни циљ био јачање граничног појаса између Хабзбуршке и Османске империје. Царска власт је већ од прве половине 18. века настојала да овај простор, након дуготрајне турске владавине, поново интегрише у европски културно-политички оквир, односно да га „реевропеизује“. Ове намере спроводиле су се досељавањем различитих народа лојалних Царству – пре свега Немаца, Срба, Словака, Румуна и других (Ministerium des Handels, 1849, 4).²

Колонизација је започела у време грофа Мерсија [Mercury], управника Баната, у чијем се периоду, поред друштвених изазова, јавио и важан природни проблем – целокупно подручје било је под мочварама. Управо је Мерси покренуо систематско исушивање терена, чиме су створени основни услови за организовано насељавање (Szilágyi, 2014, 73). Упркос напорима државе, нова насеља нису у потпуности формирана према утврђеном плану: делимично су подизана нова села, а делимично су стара проширивана, тако да је у Банат у време Мерсијеве управе досељено око 15 000 земљорадника, колониста, занатлија и трговаца (Bešlin, 2006, 19). У овом раном раздобљу није било јединствених типских пројеката нити

¹ 1718–1779 – Тамишки Банат; 1779–1849 – Тамишка и Торонталска жупанија; 1849–1860 – Српско Војводство и Тамишки Банат; 1860–1918 – Тамишка и Торонталска жупанија; 1918–1929 – Торонталска жупанија; 1929–1941 – Дунавска Бановина; Grlića, 2009, 7–9.

² Насељени народи: Немци, Словаци, Чеси, Срби, Хрвати, Словенци, Бугари, Рутени, Руси, Русини, Румуни, Французи, Италијани, Шпанци, Енглези, Албанци, Грци, Мађари, Секељи, Куни, Јермени, Јевреји, Цигани..

стабилних облика насеља. Део старог становништва био је навикнут на номадски начин живота и тешко се прилагођавао новим условима, упркос покушајима власти да их трајно веже за земљу. Могућност нове турске најезде – потенцијалне нове друштвене катастрофе – додатно је отежавала стабилизацију живота на овом подручју (Szentkláray, 1909, 32–36).

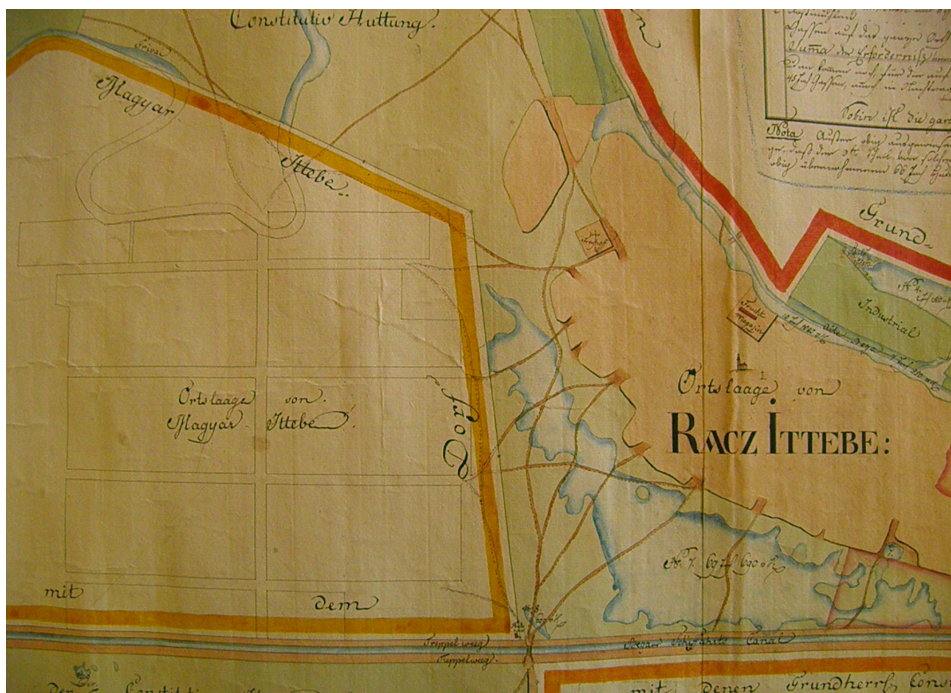
У почетној фази колонизације настајала су привремена, транзициона насеља, смештена између модела спонтано формираних и плански утемељених села. Иако су настала по одређеној замисли, одликовале су их кривудава улице, неправилни блокови и различити облици парцелација, без јединственог система. За стамбене објекте такође нису постојали типски пројекти. На основу путописа с краја 17. века, може се претпоставити да се и даље живело у земуницама и полуземуницама (Поповић, 1939, 277–278).

Други, уједно најважнији и најконтролисанији талас колонизације спроведен је за време владавине царице Марије Терезије. Царица је велику пажњу посвећивала обнови опустелих делова Царства, не само ради економског напретка већ и ради побољшања културних и здравствених услова становништва (Szilágyi, 2014, 74). Терезијанска колонизација обухвата више потпериода, а од краја 1750-их јављају се први типски планови, како за насеља тако и за стамбене куће. Први колонизациони патент царица је издала 1759. године (Krauss, 2003, 30), а затим и други 1763. године (Gyámánt, 2004, 222). Ови документи прецизирали су изглед идеалног колонистичког села и садржај типских пројеката (сл. 1). Сваки дистрикт имао је комесара задуженог за контролу изградње, а 1766. године формиран је и посебан Колонизациони савет (Bodor, 1914, 19).

Упутства из документа *Главне инструкције о насељавању Баната (Impopolations Haupt-Instructions für das Banat)*, који је Марија Терезија издала 11. јануара 1772. године (Rénovátz, 1979, 11), одређивала су положај, облик и величину села, као и тачне димензије кућа и њихов распоред на парцелама. Сва насеља била су правилне, ортогоналне структуре, с централним тргом кружног, квадратног или правоугаоног облика. На парцелама су се, од предвиђених локалних материјала, подизале троделне куће, према плановима које су израђивали војни инжењери. Основне карактеристике ових пројеката биле су једноставност, рационалност и прегледност.

Упркос строгим упутствима, Јосиф Други је приликом своје треће посете Банату 1773. године забележио да становништво углавном живи у једноделним кућама, док су дводелне биле реткост (Kulcsár, 2004, 237). Франц Гриселини [Franz Grisellini] даје опис и цртеж типске куће из позног периода владавине Марије Терезије: једноставна, дводелна кућа с кухињом и једном уличном собом, са додатном комором и стајом у наставку (сл. 2). Фасада је имала један прозор и четвороводни кров према улици, који касније није остао типичан за Банат (Grisellini, 1969, 37, Beilagen).

Трећи велики талас колонизације одвија се у време владавине Јосифа Другог, који је наставио рад своје мајке. Иако су колонисти у овом периоду добијали највеће повластице до тада, број досељеника у јужне крајеве био је релативно мали (Böhm, 1867, 151–165). Није било нових типских пројеката специфичних за Банат; примењивани су униформни планови важећи на нивоу целог Царства. Први Јосифов колонизациони декрет објављен је 1782. године (Sundhassen, 2009, 104).

Сл. 1. Ново село, реализовано по типском пројекту поред средњовековних насеља (извор: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S1 No 0234/2-7)

Током његове владавине, спровођене су бројне мере ради ефикасније колонизације. Царским указом из 1778. године, земљишта бившег Темишког Баната (касније жупаније Торонтал и Тамиш) продата су 1781–1782. трговцима и племићима, који су затим оснивали нова села, углавном према већ постојећим или благо прерађеним типским пројектима. У документу *Hauptnormale*³ из 1787. године, правила колонизације била су додатно прецизирана: дефинисане су димензије и изглед насеља, парцела и кућа, а прописи су првенствено важили за Галицију, али су у великој мери примењивани и у Банату (Czoernig, 1855, Veilagen).

Колонизација је настављена и током 19. века, али знатно умеренијим темпом. Насеља су и даље грађена по моделима из претходних периода. Немачки путописац Јохан Георг Кол [Johann Georg Kohl] у првој половини 19. века описује банатска села као правилно планирана, с централним тргом, широким улицама и равномерно распоређеним кућама (Kohl, 2014, 287–291).

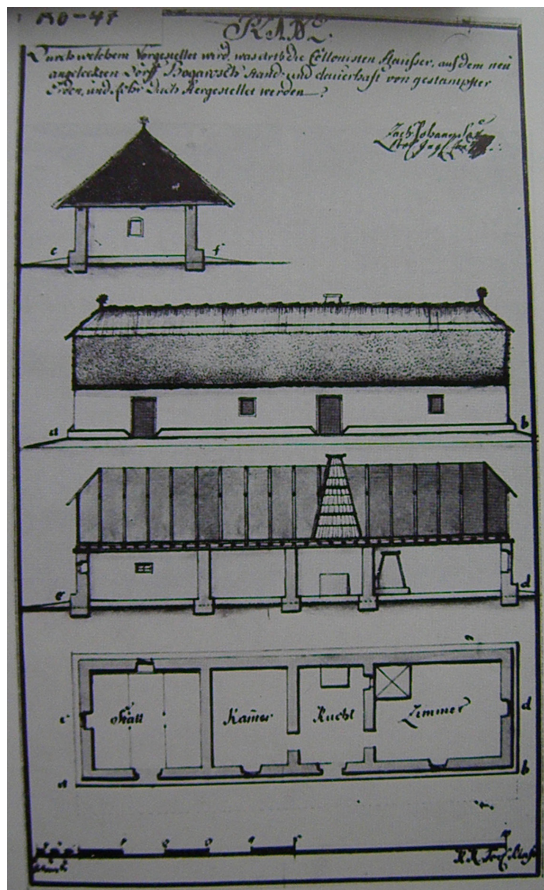
Док у типологији и геометрији насеља није било већих новина, стамбена архитектура је постепено претрпела значајне трансформације. План куће из друге половине 19. века, сачуван у Архиву Војводине, показује да оно

градитељство у суштини представља типски пројекат: троделна кућа с тремом, два прозора према улици, двосливним кровом, димњаком и декоративним елементима као што је сунчев мотив на забату (сл. 3).

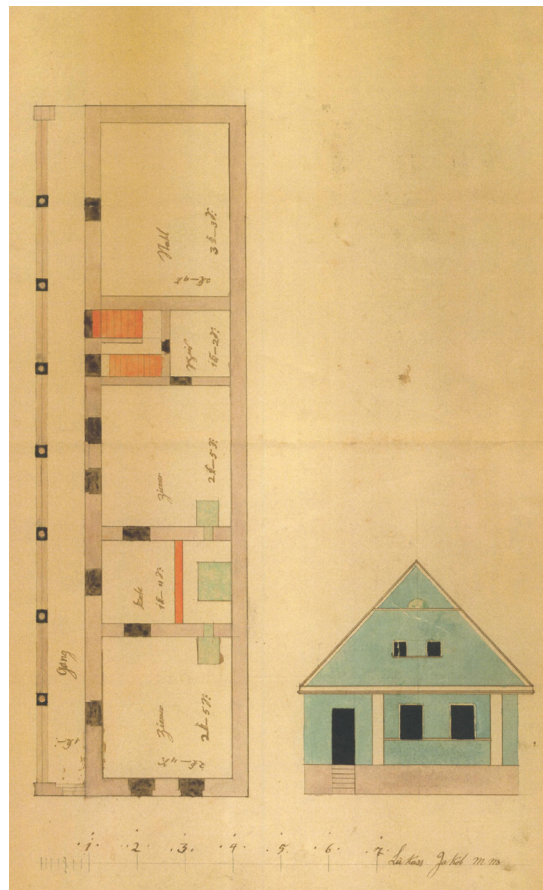
Последњи већи талас колонизације спроведен је у време Франца Јозефа, али у далеко скромнијем обиму него у 18. веку. Први закон о колонизацији цар је донео 1858. године, а нова насеља су се и даље формирала на основу постојећих типских планова. Географски фактори – конфигурација терена и положај река – нису значајније утицали на формирање села правилне структуре; приоритет су били правилност и контролисаност. То потврђују и карте Другог војног премера, на којима се виде села у фази исцртавања, попут данашњег Книћанина (Rudolfsgnad, Rezsőháza), чији је план био независан од природних услова (сл. 4).

Према закону из 1894. године, колонизација је прешла у надлежност Министарства пољопривреде, а последњи већи талас досељавања догодио се 1890-их, након Аустроугарске нагодбе, када у Банат долазе претежно мађарски колонисти. Право на подизање нових и проширење постојећих села имали су држава, општине и велепоседници. У то време настају и радничке куће чији изглед такође следи типске пројекте и које на први поглед могу деловати као примери народног градитељства (сл. 5).

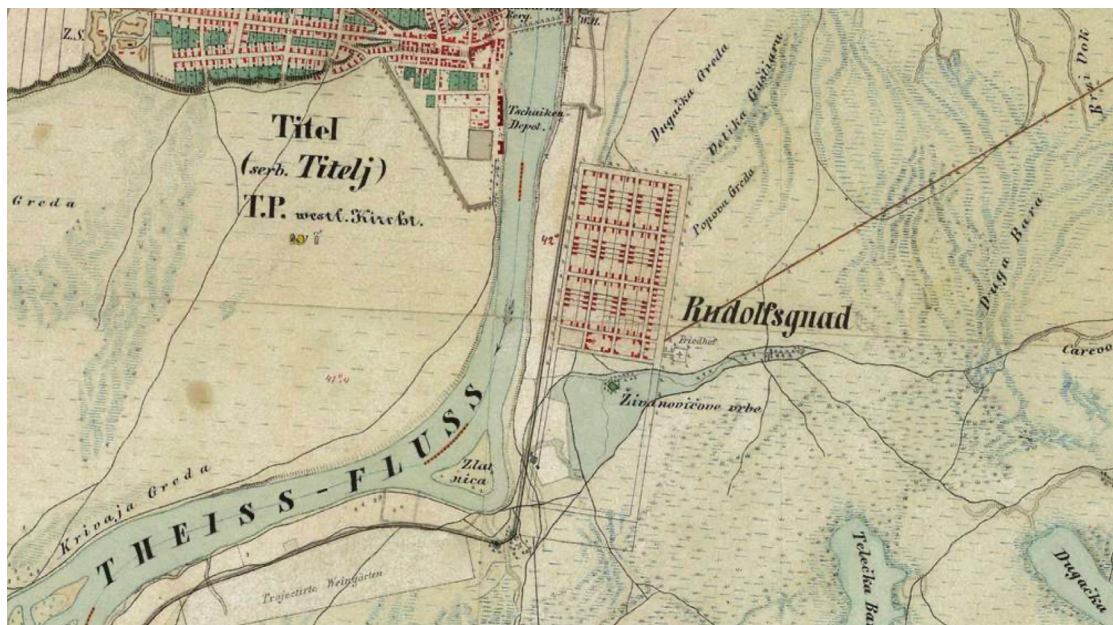
³ Главна норматива

Сл. 2. Типски пројекат колониистичке куће, 18. век (извор: Griselin, 1969, 37, Veilagen)

Сл. 3. Типски пројекат или народно градитељство (извор: Архив Војводине Ф 373)

Сл. 4. Рудолфсгнад на Другом војном премери (извор: <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-secondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=2224224.310190654%2C5639508.760240346%2C2282354.67020153%2C5660414.287476342>)

Структура насеља и становање у селима насталим између два светска рата

Након Тријанонског мировног споразума, некадашња територија Темишварског Баната подељена је на три дела: најмањи део припао је Мађарској, други Румунији, а трећи Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. У овом раду анализира се западни део Баната и типски пројекти који су се на овом простору јављали. Нова државна власт настојала је да се дистанцира од наслеђа Аустроугарске монархије, али се тај процес одвијао споро и никада није у потпуности реализован, јер се убрзо десила следећа друштвена катастрофа, Други светски рат.

Друштвени и привредни живот тешко се враћао у уобичајене токове, пре свега због изражених културних и политичких разлика између аутохтоног становништва и нових колониста, што је доводило до сталних тензија. Краљевина СХС наставила је политику колонизације Баната. Нови насељеници били су углавном ратни добровољци пореклом са подручја данашње Хрватске и Босне, као и оптанти са територије Мађарске, који су смештани у постојећа насеља или су за њих оснивана нова, најчешће на земљи одузетој кроз процес аграрне реформе.

У међуратном периоду у Банату је основано око тридесет нових села (Grlica, 2009, 106),⁴ углавном у складу са инструкцијама из 1920. године. Најважније одредбе ових инструкција подразумевале су: формирање насеља правилне структуре, с парцелама распоређеним у правилном низу; подизање села уз већ постојеће

путеве; као и обезбеђивање лаког приступа води (Gostović, 1989, 64). Новооснована села служила су остварењу државних и националних циљева Краљевине, слично колонизацијама претходног периода. Колонизацију је спроводило Министарство за аграрну реформу. На састанку одржаном 1922. године дефинисани су главни задаци приликом оснивања нових насеља: изградња кућа за досељенике и одређивање локација јавних зграда. Током двадесетих година 20. века израђен је идеални типски план села, који ипак није примењен у случају Баната (Симоновић-Рибар, 1993, 131–132).⁵ Према том плану, средиште насеља требало је да буде квадратни трг, око којег би биле распоређене јавне зграде, док би стамбени објекти били подизани на једнаким парцелама, према више различитих типских пројеката. Ниједан од тих типских пројеката није имао сличности с традиционалним грађевинама околних села.

Иако је нова држава настојала да прекине с нормативима Монархије и успостави нови вредносни систем у организацији села, недостатак политичке и економске стабилности онемогућио је да се ове тежње у потпуности остваре. Због тога су нова насеља у великој мери следила устаљена правила из времена Монархије. Изградњу је финансирала и надзирала држава. Села подигнута у периоду између два рата одликују се правилном структуром. Центар села смештен је у геометријском средишту насеља, на раскрсници двеју главних улица (сл. 6). На том месту подизане су јавне зграде, које су представљале једине елементе нових насеља чији концепт није следио монархијска упутства, већ је у њиховом обликовању присутна асоцијација на српску средњовековну архитектуру.

⁴ Основано је 16 села и 14 микронасеља уз већ постојећа села.

⁵ Пројекат је израдио Јан Дубови [Dubový], 1929. године.

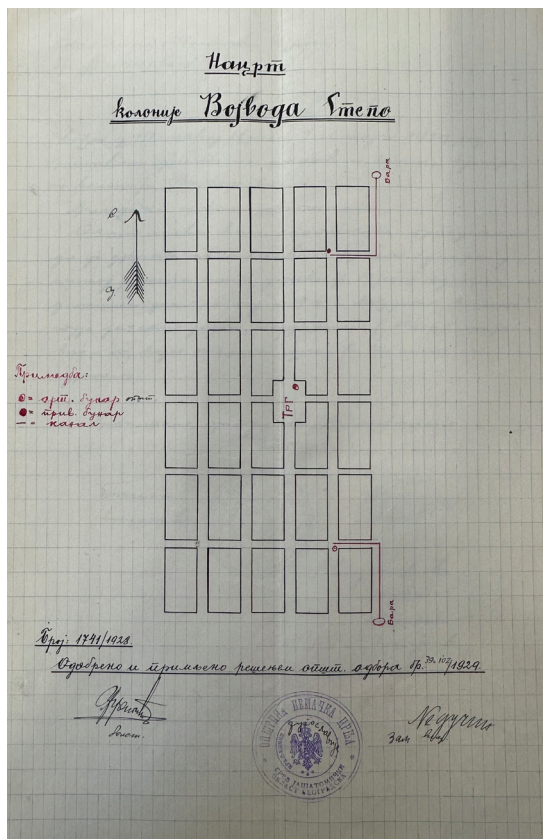

Gazdasági munkásházak Üdvözlét Magyar Szt. - Mihályról Róm. kath. templom

Iskolák

Községháza

Сл. 5. Радничке куће, реализоване по типском пројекту, Музеј Земплен, Серенч (извор: Zempléni Múzeum, Szerencs, 0155517)

Сл. 6. Правилна структура села Војвода Степа, 1928. (извор: Архив Војводине, Ф 126 II 58982/30)

Стамбене куће грађене су на парцелама једнаке величине. Током истраживања нису пронађени документи који би потврдили да су ове куће грађене по типским пројектима. Уочљиво је да су колонисти преносили градитељске традиције крајева из којих су досељени, мада су на изградњу пресудан утицај имале форме стамбених објеката из околних села. Најчешће се јавља троделна кућа са двосливним кровом, два прозора ка улици, вентилационим отвором и, у већини случајева, тремом. У поређењу с претходним историјским периодима, значајније разлике нису утврђене.

Анализирани примери указују да су, изузев јавних објеката, насеља основана у међуратном периоду у Банату по својој структури и по карактеристикама стамбене архитектуре у великој мери идентична селима основаним у 18. и 19. веку у време Монархије.

Сеоске куће у анализираним периодима – типски пројекти vs народно градитељство

Сачуване традиционалне куће у банатским насељима представљају архитектонске рефлексије деловања приказаних друштвено-културних и историјских околности. Иако су основни концепти, односно препоруке за примену типских пројеката, формулисани већ средином 18. века, њихова доследнија примена уочава се тек на примерима из 19. века.

Једна од константи у свим анализираним периодима био је положај куће на парцели: објекти су подизани на регулационој линији према улици и уз саму границу са суседном парцелом.

Насупрот томе, положај помоћних објеката унутар парцеле варирао је од насеља до насеља. Избор грађевинског материјала такође је био у складу са званичним препорукама и локалним условима. Најчешће је коришћена непечена земља, у виду набоја и черпића, док се почетком 20. века јавља примена печене земље и локално доступног материјала. Као кровни покривач, првобитно је доминирала трска, међутим, почетком 20. века, услед честих пожара повезаних с развојем железничког саобраћаја, она се постепено замењује бибер-црепом. Једини материјал који није био аутохтон било је дрво, коришћено за кровну и међуспратну конструкцију.

Нови колонисти су у већини случајева добили парцеле и основну помоћ за изградњу куће, али је током реализације кључну улогу имало материјално стање власника, које је директно утицало на број и величину просторија. Иако су већ у основним инструкцијама за насељавање препоручиване троделне куће, дводелне варијанте код економски слабијих домаћинстава задржавају се и почетком 20. века. Трем, као нови елемент просторног склопа сеоске куће, појављује се нешто касније, током 19. века. Истраживачи указују на различита тумачења његовог порекла; у Банату се најраније јавља код немачког становништва, где је представљао и показатељ материјалног статуса, да би га касније постепено преузимале и друге етничке заједнице.

Декорација и колорит уличне фасаде, а нарочито забата, представљали су простор за слободнију интерпретацију и увођење елемената народног градитељства. Иако је распоред отвора био углавном унапред дефинисан – изузев појаве врата за трем у каснијем периоду – начин обликовања и декорације био је у великој мери препуштен вољи власника. Управо на тим површинама најизраженије се јављају народни мотиви: на забату се најчешће испишу име власника и година изградње или обнове куће, док до Првог светског рата доминирају мотиви из народне традиције и веровања, пре свега цветни орнаменти и симболика сунчевих зрака. Након Великог рата појављују се и државни симболи, попут грба Краљевине, док остали елементи у значајној мери настављају да следе типске пројекте дефинисане у другачијим културолошким и идеолошким околностима.

На тај начин, традиционална сеоска кућа у Банату може се сагледати као резултат интеракције нормативних типских решења и локалних, народних интерпретација, при чему управо време и континуирана адаптација бришу јасну границу између типског пројекта и народног градитељства.

Завршна реч

На основу анализираних примера, може се закључити да су у Банату преовлађујући фактори који су условили настанак, примену и каснију измену типских пројеката биле управо друштвене прекретнице, односно промене политичке власти. Ови друштвени и идеолошки утицаји јасно се огледају у типским решењима појединих периода, одражавајући вредносне системе власти која их је промовисала.

Током истраживања наметнуло се питање да ли се анализирани примери и даље могу сматрати типским пројектима или су, с временом, попримили одлике народне архитектуре. Шта омогућава да грађевина остане производ масовне стандардизоване градње, а шта је, напротив, чини делом народног градитељског наслеђа? Који критеријуми могу да раздвоје типску архитектуру од народне? Рад делимично нуди одговоре на ова питања, али не поставља коначан и једнозначан систем критеријума за категоризацију ових објеката.

Примена типских пројеката код стамбених објеката се најпре препознаје на просторној организацији сеоских кућа, распореду елемената, док је декорација уличне фасаде означавала поље за неговање и преношење традиције. И то представља домен народног градитељства.

На основу анализе примера и на основу односа локалне заједнице према овим кућама може се закључити да је време кључни фактор који постепено брише границу између типског пројекта и народне архитектуре. Континуирано одржавање, адаптације и доградње – свесне или несвесне – представљају механизме кроз које власници постепено утискују сопствени идентитет у објекат, обликујући га по својој мери. На тај начин типска кућа с временом постаје носилац народне вредности, управо посредством активног учешћа заједнице у њеном животном циклусу.

Референце / Bibliography

- Поповић, Д. ур. 1939. *Војводина* : I : Од најстаријих времена до Велике сеобе. Нови Сад: Историско друштво у Новом Саду.
- Симоновић, Ђ., Рибар, М. 1993. *Уређење сеоских територија и насеља: урбанизација села*. Београд: ИБИ – Инжењеринг и пројектова
- Bešlin, B. 2006. *Naseljavanje Nemaca u Vojvodini*. Novi Sad: Platoneum.
- Bodor, A. 1908. *Temesvár és Délmagyarország multja, jelen közállapota és turistikai leírása az Alduna úti kalauzával*. Temesvár: Moravetz Testvérek Könyvnyomdája.
- Bodor, A. 1914. *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra*. Budapest: Stephaneum Nyomda.

- Böhm, L. 1867. *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme I.* Pest: Emich Gusztáv.
- Czoernig, K. F. 1855. *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie III.* Wien: Aus der kaiserlich-koeniglichen Hof- und Staatsdruckerei.
- Gostović, M. 1989. *Uređenje seoske teritorije.* Beograd: Građevinska knjiga.
- Grlica, M. (ured.) 2009. *Koliko se poznajemo: iz istorije nacionalnih manjina u Vojvodini.* Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za propise, upravu i nacionalne manjine.
- Gyémánt, R. 2004. A történelmi Torontál vármegye népesedéstörténete. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et politica Publicationes Doctorandorum Juridicorum*, IV 1-15, 203–282.
- Kohl, J. G. 2014. *Utazás Ausztria országain keresztül: magyarországi utazás.* Budapest: Argumentum.
- Krauss, K. P. 2003. *Deutsche Auswanderer in Ungarn: Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Kulcsár, K. 2004. *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773.* Budapest: Gondolat–MOL.
- Ministerium des Handels (ed.) 1849. *Deutsches Colonialwesen in Ungern und Siebenbürgen im achtzehnten und neunzehnten Jahrhunderten.* Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei Wien.
- Pénovátz, A. 1979. *Vajdasági magyar néprajzi kalauz.* Újvidék: Forum.
- Sundhausen, H. 2009. Vojvodina, „Ausztria u malom“. U: Mitrović, V. ur. *Zavičaj na Dunavu.* Novi Sad: Muzej Vojvodine; Ulm: Stiftung Donauschwabisches Zentralmuseum, 98–107.
- Szentkláray, J. 1909. *Mercy kormányzata a temesi bánságban: újabb részletek Délmagyarország XVIII. századi történetéhez.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szilágyi, M. 2014. Ki van otthon a bánsági (sváb) telepített falvakban? In: Dobosyné Antal, A., Szilágyi, M. (eds.). *Ki van otthon? XVIII. Népi Építészeti Tanácskozás.* Budapest: ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Népi Építészeti Szakbizottság, 73–98.
- Szilágyi, M., Kerner, G. 2019. *Newtrad : A szegedi nagytáj építészeti útmutatója = Newtrad : Architektonski vodič segedinskog regiona.* Senta: Zavod za kulturu vojvođanskih Mađara; Szeged: Móra Ferenc Múzeum Szeged.
- Silađi, M. 2019. *Seoski trgovi u Banatu.* Novo Miloševo: Banatski kulturni centar.